

AHMET ALİ ÖZEKEN VE 1950 ÖNCESİ TÜRKİYE KÖMÜR EKONOMİSİ

İskender GÖKALP

ICARE-CNRS, Orléans, Fransa

ÖZET

Enerji sistemleri gibi karmaşık sistemlerin çok boyutluluğunu tasvir etmenin, çeşitli bileşenleri arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmanın, bu ilişkilerin çeşitli etkenler tarafından nasıl etkilendiğini çözümlenmenin en yararlı yollarından bir tanesi karşılaştırmalı inceleme yaklaşımlarını seferber etmektir.

Enerji sistemlerine yönelik karşılaştırmalı yaklaşımlar çeşitli bakış açılarından geliştirilebilir. Bunlardan bir tanesi eş zamanlı bakış açısidir ki, aynı zaman diliminde değişik mekânlardaki enerji sistemlerinin çeşitli ögelerini karşılaştırmaktır. Bu sayede, enerji sistemlerinin değişik mekanlarda aynı zaman diliminde gösterdikleri çeşitlilikler gözlenir, incelenir ve farklılıkların nedenleri anlaşılmaya çalışılır.

Enerji sistemlerinin incelenmesinde, aynı mekândaki bir sistemin zaman içindeki gelişme dönemleri de karşılaştırılabilir ve bu sayede enerji sisteminin dinamiği ve bu dinamiğin bileşenlerinin etkileşimi anlaşılmaya çalışılır.

Her iki karşılaştırma bakış açısından beklenen bir ülkedeki veya bölgedeki enerji sisteminin var olan durumunu tahlil etmek ve geleceğini öngörebilmek için gerekli bilgi ve varsayım elemanlarını toplayabilmek, ilgilenilen enerji sisteminin geleceğini modelleyebilmek ve geliştirilen modelin doğruluk sınırlarını sınamaktır.

Karşılaştırmalı yaklaşımlardan yöntem bilimi açısından da faydalanılabilir. Örneğin, bir ülkenin enerji sisteminin iki dönemi karşılaştırılırken, bir önceki dönemin tahlilinde kullanılan yöntemler güncel yöntemlerle karşılaştırılabilir. Bunu yaparken, bir önceki dönemin tahlilinden ve uygulanan tahlil yöntemlerinden ne kadar ders alındığı da gözlenebilir. Bilimsel araştırmanın çeşitli disiplinlerinde ve konularında çokça görüldüğü gibi, bazı tahliller ve tahlil yöntemleri zaman aşımına uğrayabilir ama bazıları da sadece unutulabilir ve yeniden keşfedilir.

Bu bildiride, Ahmet Ali Özekan'ın Türkiye kömür ekonomisinin 1950 öncesi dönemine uyguladığı kapsamlı bir tahlili hatırlatmak, bu tahlilde geliştirilen ve kullanılan bazı yöntemleri bugünkü yaklaşımlar açısından gözden geçirmek ve bu tahlilin olağanüstü yenilikçi niteliklerine değinmek istiyoruz.

1. GİRİŞ

Enerji sistemleri gibi karmaşık sistemlerin çok boyutluluğunu tasvir etmenin, çeşitli bileşenleri arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmanın, bu ilişkilerin çeşitli etkenler tarafından nasıl etkilendiğini çözümlemenin en yararlı yollarından bir tanesi karşılaştırmalı inceleme yaklaşımlarını seferber etmektir (1).

Enerji sistemlerine yönelik karşılaştırmalı yaklaşımlar çeşitli bakış açılarından geliştirilebilir. Bunlardan bir tanesi eş zamanlı bakış açısidir ki, aynı zaman diliminde değişik mekânlardaki enerji sistemlerinin çeşitli öğelerini karşılaştırmaktır. Bu değişik mekânlar, ülkeler olabileceği gibi, daha geniş bölgeler veya aynı ülkenin içinde daha küçük bölgeler de olabilir. Karşılaştırmalı incelemenin yararlı sonuçlar vermesi için karşılaştırılan enerji sistemlerinin yeteri kadar farklı olması gerekir. Ancak bu sayede enerji sistemlerinin bileşenlerinin değişik etkileşim ve yapılanış şekilleri açıklıkla gösterilebilir. Eş zamanlı karşılaştırma sayesinde (buna senkronik karşılaştırma denir), enerji sistemlerinin değişik mekânlarda aynı zaman diliminde gösterdikleri çeşitlilikler gözlenir, incelenir ve farklılıkların nedenleri anlaşılmasına çalışılır.

Enerji sistemlerinin incelenmesinde aynı mekândaki bir sistemin zaman içindeki gelişme dönemleri de karşılaştırılabilir (buna diakronik karşılaştırma denir); bu sayede enerji sisteminin dinamiği ve de bu dinamiği etkileyen bileşenlerin etkileşimi anlaşılmasına çalışılır. Elbette her iki karşılaştırma bakış açısından beklenen bir ülkedeki veya bölgedeki enerji sisteminin var olan durumunu tahlil etmek ve de geleceğini öngörebilmek için gerekli bilgi ve varsayım elemanlarını toplayabilmek, ilgilenilen enerji sisteminin geleceğini modelleyebilmek ve geliştirilen modelin doğruluk sınırlarını sınamaktır.

Karşılaştırmalı yaklaşımlardan yöntem bilimi açısından da fayda beklenebilir. Örneğin, bir ülkenin enerji sisteminin iki dönemi karşılaştırılırken, bir önceki dönemin tahlilinde kullanılan yöntemler güncel yöntemlerle karşılaştırılabilir. Bunu yaparken, aynı zamanda bir önceki dönemin tahlilinden ve de o zaman uygulanan tahlil yöntemlerinden ne kadar ders alındığı da gözlenebilir. Bilimsel araştırmanın çeşitli

disiplinlerinde ve konularında çokça görüldüğü gibi, bazı tahliller ve tahlil yöntemleri zaman aşımına uğrayabilir ama bazıları da sadece unutulabilir ve yeniden keşfedilir.

Bu bildiride, Türkiye enerji sisteminin (bilhassa kömür sektörü) 1950 öncesi dönemine uygulanan kapsamlı bir tahlilini hatırlatmak ve bu tahlilde geliştirilen ve kullanılan bazı yöntemleri bugünkü yaklaşımlar açısından gözden geçirmek istiyoruz. Bildirinin sonucunu şimdiden özetlemek gerekirse, bahsedeceğimiz tahlilin bugünkü eşdeğerini bizim henüz göremediğimizi söyleyebiliriz.

2. AHMET ALİ ÖZEKEN’İN “TÜRKİYE KÖMÜR EKONOMİSİ TARİHİ”

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi kuruluş yılları öğretim görevlilerinden Profesör Ahmet Ali Özeken’in inceleyeceğimiz çalışması, İktisat Fakültesinin 74 numaralı yayını, 1955 basım tarihli “Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi” isimli kitabı (2). Bu kitabın, 1944 basımlı Ereğli Kömür Havzası tarihi hakkındaki çalışmasının (görmediğimiz) geliştirilmiş bir şekli olduğunu düşünüyoruz (3). Ayrıca, 1942 basım tarihli, “Türkiye Çimento Sanayii” adlı bir çalışması daha bulunmaktadır (4). Bu son kitabın önsözünden anladığımıza göre, yazar “uzun yıllar Eti Bank’ın Konjonktür ve İktisadi Araştırmalar Şubesi’nin başında bulunmuş”. 1955 basım tarihli çalışmasına yazılan önsözden ise, yazarın kitabın basıma verilmesinden önce vefat ettiğini öğreniyoruz.

Türkiye kömür tarihi ile ilgilenen yabancı çalışmalarda Özeken’e atıf verildiğini görüyoruz. Örneğin, Donald Quataert, 2006 basım tarihli “Miners and the State in Ottoman Empire” adlı kitabında, 1848-1940 Türkiye kömür üretimi rakamları için Özeken’in verilerini kullanmıştır (5).

“Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi” büyük oranda Ereğli havzasına odaklı bir çalışma. Bu çalışmanın 1955 baskısında “İçindekiler” bölümü bulunmamaktadır. 208 sayfalık kitabın ana bölüm başlıklarını şöyle toparlayabiliriz (6):

- I. Ereğli kömür havzası tarihi. Kuruluşundan bir tek devlet işletmesi halinde idare edilmeye başlanmasına kadar (1848-1940) umumi tarihçe ve idari rejimler (3-16)
- II. Türkiye kömür ekonomisi tarihini iktisadi inkişaf merhalelerine bölme yolunda bir deneme (17-42)

- III. Türkiye kömür ekonomisinde istihsal (üretim) davası. Türk ekonomisinde bir “kömür istihsal davası”nı meydana çıkaran gelişmeler (43-63)
- IV. Türkiye kömür sanayiinde yakın zamanlardaki iktisadi politika inkişafı (64-110)
- V. Kömür istihsal davasının İkinci Cihan Harbi içindeki inkişafı ve hususi problemleri (111-160)
- VI. Türkiye kömür sanayiinde istihsal randımanları ve işçi meselesi (161-206)

Bölüm başlıkları kitabın içeriği hakkında iyi bir fikir veriyor. Bu bildirinin amacı Özekin'in bu çalışmasının kapsamlı bir tahlilini yapmak değil, sadece, 55 sene kadar önce yazılan bu kitaptaki son derece modern bazı yaklaşımlara dikkati çekmektir. Bunlar sırasıyla şu konulardır: Ereğli kömür havzası tarihinin çok boyutlu bir yaklaşımla devrelendirilmesi ve tahlili; kömür “davasına” bütünsel yaklaşım; yakıt sorununa bütünsel yaklaşım; kömür madenciliğinin o zamanlar önemli bir teknoloji bileşeni olan maden direği sorununun bütünsel tahlili.

2.1 Ereğli Kömür Havzası Tarihinin Devrelendirilmesi ve Bütünsel Tahlili

Özekin'in çalışmasının ilk bölümünde, Ereğli havzasının kömür tarihinin dikkatli bir devrelendirilmesi yapılmış, her devre alt devrelere ayrılmış, devreler ve alt devreler arasındaki farklar, devreden devreye geçişi oluşturan ana etkenler (devrenin değiştiğini gösteren) sıralanmış ve incelenmiştir (7):

“1848 den 1940’a kadar uzayan bu 92 yıllık müddet esnasında, Havzada tatbik edilen idari rejimleri, bazıları talî safhalara ayrılan, dört muhtelif devre içinde mütalâa etmek kabildir:

- a) 1848-1865 : Hâs Hazine İdaresi
- b) 1865-1908 : Deniz İdaresi (Bahriye devri)
- c) 1908-1920 : Meşrutiyet, Umumi Harp ve Mütareke devri (Havzai Fahmiye İdaresi)
- d) 1920-1940: Milli Hükümet ve Cumhuriyet devri”

Özekin bu devrelerin ve alt devrelerinin ekonomik, politik, sosyal ve idari özelliklerini altı devre şeklinde derinlemesine incelemiştir:

“Havza tarihinin 1848 den 1940’a –yani Kuruluşundan Füzyona kadar arzettiği safhaları bu bakımdan 6 devreye taksim etmek suretiyle mütalâa edeceğiz:

- 1) 1848-1882 safhası: bu devrede ocakları iltizama vermekle Has Hazineye hiç pahasına varidat temin edilmek istenmiştir (...) Devlet adamlarıyla ordu mensupları ve bilhassa Bahriye erkânı yelkenden buhara geçmiş olan donanma ile darpane gibi birkaç müessesenin muhtaç olduğu maden kömürünü Havzadan temin etmeğe ehemmiyet vermişlerdir. İltizamcılara gelince, bunlar çıkarttıkları kömürü miri fiatla ve yalnız Bahriye idaresine satmak zorunda bulunduklarından en kestirme bir yoldan ve kabil olduğu kadar ucuza maletmek ve aradaki farkla geçinmek isteyen küçük

sermayeli, bilgiden ve hatta büyük kazanç hırsından da mahrum kimselerdi. Hülâsa, bütün bu amillerin tesiri altında, kömür ekonomisi, 1848-1882 devresinde tamamiyle durgun, yerinde sayan, statik bir karakter arz etmiştir.

2) Bu dönemin içinde 1854-1855 Kırım Harbi esnasında, Havzada otuz dört yıl süren bu durgunluğun kısa bir fasılaya uğradığını görmekteyiz. Gerçekten Karadeniz sahilleri müttefiklerin hareket üssü haline gelince harp esnasında İngiliz ve Fransız donanmasının muhtaç olduğu kömürü kolaylıkla temin edebilmesi için rasyonel usullerle ve modern bazı tesisat vücuda getirmek suretiyle çalışmak lüzumu takdir edilmiştir. Denilebilir ki Havza tarihinde ehemmiyetli harpler, toprakaltı definelerin kıymetlendirilmesi hususunda daima bir uyanıklık amili olmuştur.

3) 1882-1914 safhası: bu devrede Hazine Havzaya sadece bir milli gelir kaynağı gözü ile bakmağa devam etmiş yalnız şu farkla ki, bu yolda beslediği kazanç hırsı geniş ölçüde artmıştır (...) Fakat Havza tarihinin 1882-1914 safhasını temyiz eden esaslı nokta şudur: 1882 den itibaren, madencilere, çıkarttıkları kömürün -evvelce olduğu gibi tamamını deði- ancak %60 ını Bahriye'ye satmalarına ve %40 ını serbest piyasaya arz etmelerine müsaade edilmiştir. Bu keyfiyet, müteşebbislerin, Havzaya karşı alâkalarını artırmış, kömür ekonomisinde yeni sermaye yatırımlarına yol açmıştır; bu arada Ereğli havzasına ilk defa oldukça ehemmiyetli bir yabancı sermaye akımının başladığı görülmüştür.

4) Umumi Harp esnasında (1914-1918) : Kırım harbinde olduğu gibi Umumi Harpte de deniz üslerinin kömür ihtiyacını rasyonel bir istihsal faaliyet ile karşılamak icabet etmiştir. Bu zaruret Havzada yeniden uyanık ve rasyonalist bir zihniyet yaratmıştır.

5) Mütareke senelerinde (1918-1920) : Havza istihsalatı (...) İşgal İdaresi'nin İstanbul da teşkil ettiği "Kömür Komisyonu" nun emir ve murakabesi (denetim) altında, gevşek bir tempo ile yürümüştür.

6) 1920-1940 safhası: Havza tarihinde, kömür ekonomimizin tamamiyle devletleştirilmesiyle sona eren bu 6 ncı safhayı, iki tali merhaleye ayırarak mütalaa etmek lazımdır. 1937 ye kadar devam eden birinci devrede, hususi sermaye ile kurulmuş olan Türkiye İş Bankası müesseseleri, Havzanın inkişafında çok hayırlı ve ehemmiyetli bir rol oynamışlardır (...) Bu birinci devre esnasında Devlet "Havza İktisat Müdürlüğü" vasıtasıyla, ocakların işletme tekniğini ve müesseselerin içtimai siyaset tedbirlerini murakabe altında bulundurmıştır. Yine bu devrede 14/VI/1935 tarih ve 2804 numaralı kanunla kurulan M.T.A Enstitüsü ile her türlü maden, bu meyanda, maden kömürü arama işleri modern bir düzen altına alınmıştır. 1937 den 1940 a, yani füzyona kadar devam eden ikinci devre Devletin Havzada bizzat sermayedar ve işletmecisi olarak mevki almasıyla başlar. Devlet sermayesi Havzaya, Ereğli Şirketi tesisatının satın alınarak Eti Bank'a devredilmesiyle girmiştir; bu tarihten itibaren hükümetin Havzadaki rolü gittikçe artmıştır (8)."

Bu bölümün sonraki sayfalarında Özekan 1940 lara kadar her dönemde üretilen tüvönan ve yıkanmış kömür miktarlarını, havzada kurulan lavuarları ve elektrik üretim tesislerini, kok fırını ve briket fabrikalarını, Zonguldak limanını, havzaya giren yabancı sermayeyi ve kurulan şirketleri sayısal ve teknik detayları ile aktarmış ve tahlil etmiştir. Açıkçası, modern anlamıyla Türkiye kömür sektörünün (o zamanki durumuyla sadece Ereğli havzasının) detaylı bir sosyo-ekonomik tahlilini yapmıştır. Bunu yaparken de bütünsel bir yaklaşım geliştirmiş ve Türkiye kömür ekonomisine bir

“retim davası” olarak yaklaşmıştır. Dolayısıyla, enerji bağımsızlığı ve enerji gvenirliğı konularını o dönemde gündeme getirmiştir.

2.2 Kömür “Davasına” Bütünsel Yaklaşım

Enerji sistemlerinin tahliline çok boyutlu sistemlerin gerektirdiğı bütünsel yaklaşımların uygulanması gerektiğini bugün biliyoruz. zeken’in yazdığı dönemde “Büyük lekli Sosyo-Teknik Sistem” kuramları henüz geliştirilmemişti (9). Bu açıdan, Özeken’in geliştirdiğı yöntem bu kuramın ve ierdiğı kavramların öncüleri olarak algılanabilir. zeken kömür üretimi konusunu bir “dava” olarak tanımlamış, şu soruyu sormuş ve cevabını aramıştır:

“Türkiye ekonomisi tarihini terkip eden bu altı safhanın acaba hangisinden itibaren, milli iktisat bünyemizde bir istihsal davasının yer almış bulunduğundan bahsedilebilir? Bu suale layikiyle cevap vermek için herşeyden önce istihsal tarihine izafe ettiğimiz manayı sarih bir şekilde ifade etmemiz icabeder. Bir iktisadi branşta, istihsal faaliyetleriyle ilgili meselelerin bir milli iktisat davası mertebesine yükselmesi için başlıca iki şartın gerçekleşmesi lazımdır.

1 – İstihsali ayarlayacak olan dahili istihlak (tüketim) ve ihracat gibi ekonomi realitelerinin milli iktisat bünyesine tamamen yerleşmiş ve bir daha kolaylıkla geri dönülmeyecek bir ölçüde inkişaf etmiş olması;

2 – Ekonomi realitelerinde bu ehemmiyetli inkişafa muvazi olarak, istihsal faaliyetlerini milli ekonomi ihtiyaçlarına göre düzenlemeyi üzerine almış programlı, planı muayyen bir iktisat politikasının taazzuv etmiş bulunması. (Böyle bir politikanın, Devlet, hususi iktisat monopolleri veya çok daha gevşek bir müstahsiller anlaşması tarafından gdlmesinin, bu bakımdan, farkı yoktur).

İstihsal davası (...) için umumi şekilde tesbit ettiğimiz bu iki kıstası sırf Türkiye Kömür Ekonomisini gözönünde tutmak suretiyle daha yakından izah edelim:

1 – Kömür istihsalatının milli iktisat bünyemizde ehemmiyetli bir ölçüde yerleşmesi

2 – Bir kömür istihsal politikası güdülmesi (...)

Kömür istihsal davasının milli ekonomi realiteleri zaviyesinden görünüşü söyledir: Kömür istihsali 1920 den 1940 a kadar geçen 20 yıl esnasında 579,5 bin tondan 3 milyon tona yükselmiş, fakat istihlak ihtiyaçları daima bu artıştan daha sratlı bir tempo ile gelişmiştir. Böylelikle (...) Türk Ekonomisinin son çeyrek asırlık tarihinde kömür istihlakıyla istihsali ve prodktivitesi arasındaki nisbetsizlikten doğan gerginliğin gittikçe arttığı görülmüştür. İşte kömür istihsal davası (...) bilhassa 1932 den itibaren hissedilen bu mutezayıt gerginlikten doğmuştur. (Bu durumda) müessir olan amilleri başlıca dört noktada toplamak muvafık olur. Bu faktörlerin dördü de devletin iktisadi politikası erevesi içinde yer almış olan hareketler ve tedbirlerdir:

1 – Demiryolları politikası

2 – Sınai kalkınma politikası

3 – Kömür ihracı politikası

4 – Beyti iktisat (ev idaresi) için mahrukat (yakıt) politikası

(...) Kökleri memleketin umumi hayatına ve iktisadi bünyesine kuvvetli bağılarla bağılanan kömür istihlakını karşılayacak bir istihsali başarabilmek için, Havzanın

toprakaltı rezervalarını rasyonel bir şekilde işletmek, verimli bir istihraç (maden çıkarma) tekniği kullanmak ve bütün bu mevzuda birbirine sıkı surette bağlı bulunan iktisadi, teknik ve sosyal problemleri bir bütün halinde gözönünde bulundurmak suretile muayyen gayelere müteveccih uzun görüşlü bir iktisat politikasını takibetmekle kabildir. İşte bir “kömür istihsal davası”dan bahsedebilmek için yalnız, memleket iktisadi realitelerinin biraz önce işaret ettiğimiz inkişafa erişmesi kafi olmayıp, böyle şümûllü bir zihniyet ve görüşe dayanan bir iktisat politikasının da taazzuv etmiş olması lâzımdır.”

Bugün de Türkiye enerji sorununun önemli bir parçası olan kömür teknolojisinin gerektirdiği bütünsel yaklaşımı, Özen bu kadar açıklıkla 55 sene önce ifade edebilmiştir. Bunu yapabilmesi Özen’in kömür ekonomisinin bütün bileşenlerine hakim olduğunu gösterir ve gerçekten kitabın hemen her sayfasında bu hakimiyetin örneklerini görüyoruz: kömür çıkarma tekniklerinden bütün faaliyetlerin maliyet ve verimlilik analizlerine, ulaştırma (demiryolları ve denizyolları) ve kömür ekonomisi arasındaki ilişkilere, eğitilmiş personel ve kalifiye işçi bulma sorunlarına, bu sorunun altında yatan ücret politikalarına kadar, kömür ekonomisini ilgilendiren her konuyu derinlemesine incelemiş ve bütünsel bir görüşe varabilmiştir. Özen’in bu bütünsel bakış açısını, ve aynı zamanda uluslararası karşılaştırma kabiliyetini de örneklemek için, iki diğer konudaki tahlillerini aşağıdaki bölümlerde aktaracağız: Türkiye’nin o dönemdeki yakıt sorunu ve politikası ve de kömür madenlerinin uygun bir şekilde işletilmesi için gerekli maden direklerinin tedarik sorunu.

2.3 1930’larda Türkiye Yakıt Sorununun Tahlili

Enerji konusunun ana bileşenlerinden biri yakıt sorunudur. Isınma, ulaştırma, sanayi için ısı üretme ve elektrik santralleri için yakıt üretilmesi veya herhangi bir şekilde sağlanması, bir ülkenin çağdaş yaşam gereksinimlerinden birini oluşturur. Yakıt konusunda güvenilirlik ve bağımsızlık, bugün olduğu gibi dün de ülkelerin bütünsel bağımsızlığını ve sosyo-ekonomisini koşullandıran bir sorundu. Özen’in bu konuya nasıl yaklaştığını özetlemeye çalışalım:

“Memleketimizde mahrukat (yakıt) politikası, bir milli iktisat problemi, devletçe güdülen bir iktisadi mevzuu olarak 1935’ten itibaren ele alınmıştır (...) 1935-1936 yıllarında İktisat ve Ziraat Vekaletlerince müştereken yapılan araştırmalara göre memlekette istihlak edilen başlıca mahrukat nevelerinin miktar ve kalorileri ile herbirinin topyekün istihlake nazaran nispetleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Yakıt cinsi	Mikdarı (ton)	Bir kilosunun ihtiva ettiği kalori mikdarı	Kalorisi (x10 ⁹)	Topyekun istihlake nazaran yüzdesi
Odun ve odun kömürü	13 000 000	2500	32 500	83,15
Tezek	2 000 000	2750	5 500	14,20
Maden kömürleri ve mamülleri	120 000	7000	850	2,15

Memleketimizde bu üç yakıttan maada, bazı bölgelerde beyti ve sınaî yakıt olarak, fındık kabuğu, mısır koçanı, pamuk kozaları kalıntılarının kullanıldığı müşahede edilebilir.

Odun ve mangal kömürü şeklinde yapılan yakıt istihlakının %80 e yakın bir nispet işgal etmesi karşısında, ortaya şu iki suali atmamak kabil değildir:

1 - Memleketin ormanlarının randımanı bu nisbette bir odun kat'iyyatını karşılayabilecek durumda mıdır ?

2 - Zengin bir maden kömürü havzasına ve bazı cenup vilayetleri müstesna, her tarafında yüksek kalorili linyitlere sahip olan bir memlekette, maden kömürü istihlakının topyekün istihlakın ancak %2 nispetini tutması, idame edilmesi caiz bir vaziyet mıdır ?

(...) Bu hususta bir fikir verebilmek için çok madenkömürü yakan sanayi memleketlerinden biri sıfatıyla, İkinci Cihan Harbinden önce Almanya'nın 1935 yılı için muhtelif cins yakıt istihlaki nispetlerini gösterebiliriz: linyit briketi (%32,15); taşkömürü (%31,90), kok (%13,37), odun (%11,40), havagazı (%3,02), turb (%2,06), elektrik (%0,10). Burada göze çarpan nokta, yalnız - ormanlara sahip bir memleket olduğu halde - az odun istihlak edilmesi suretiyle bu servetlerin rasyonel bir şekilde kullanılmasını değil, aynı zamanda, çok kıymetli bir enerji kaynağı olan taşkömürü yerine, kabil olduğu kadar, linyit ikame edilmeğe çalışılmış olmasıdır.

İşte, 1935 ten itibaren Ziraat ve Ekonomi bakanlıklarının işbirliği ile etüd safhasına girmiş olan mahrukat davasının, memleketin yalnız iktisadi bünyesini değil, aynı zamanda tabii ve coğrafi şartlarını ve demografik durumunu da gözönünde bulundurmak suretiyle - organik bir bütün- olarak ele alındığını görmekteyiz (...)

Demek oluyor ki, ormanlarımızın bugünkü verim ve bakım durumlarına nazaran kat'iyyatı bir taraftan rasyonel ölçüler ve metotlarla yapmak, fakat herşeyden evvel bunun hacmini şimdilik, ehemmiyetli bir ölçüde azaltmak, yani netice itibariyle, memleketin yakıt istihlakinde odun ve mangal kömürü yerine kısmen maden kömürü ikame etmek lâzımdır (...)

Bu ikame hangi prensipler dahilinde hatta ne nisbette yapılmalıdır ? (...) İkinci beş senelik sanayi planının "ev mahrukatı sanayi ve ticareti" ne tahsis edilen onuncu faslından (...) yakıt politikasını şu prensipler üzerinde kurmağa karar verildiği anlaşılmaktadır:

1 - Ormanlık mıntıkalarına dağılmış olan 7 milyon nüfusun ihtiyaçlarının, köylerde kullanılan tezekten sarfinazar olunmasıyla odun ve odun kömürleriyle karşılanması her bakımdan yerinde olacaktır (...) Bu itibarla, ikame davasının ancak ormansız mıntikalarda yerleşmiş olan zirai nüfus için bahis mevzuu olacağı prensip itibariyle kabul edilmiştir.

2 – İkinci beş senelik sanayi planında (...) ormansız bölgelerde (...) linyit ve linyit briketlerinin (...) yakıt politikasında en ehemmiyetli rolü almağa namzet telakki edilmesinin en rasyonel olacağı kabul edilmekte ve bu itibarla memleket linyitleri, mezkûr gaye bakımından bir tasnife tabi tutularak mütalâa edilmektedir (...) Linyit istihsali, linyit briketi sanayinde olduğu gibi beyti istihlakte de maden kömürü yerine kaim olduğu kadar – teknik ihtiyaçlar ve imkanlar dahilinde – linyit ve linyit briket ikamesi, mahrukat politikamızın ve kömür istihsali davamızın muvaffakiyetli neticelere erişebilmesi yolunda icabeden birinci merhalemizdir. İkinci Cihan Harbinde, aynı ikame politikası, hemen bütün dünya memleketlerinde, her zamankinden daha fazla ehemmiyet arzeden bir zaruret olarak ele alınmış ve iyi bir imtihan geçirmiştir.”

Görüldüğü gibi, Özeke Türkiye'nin 1930'lardaki yakıt meselesinin kapsamlı bir tahlilini yapmış, yakıt tiplerine göre incelemiş, ormanlı ve ormansız bölgelerin durumlarını aydınlatmış, uluslararası karşılaştırmalara da başvurarak, Türkiye'de hem orman ürünlerinin yakıt olarak aşırı kullanımını önlemek, hem de kıymetli bir kaynak olan maden kömürü tüketimini azaltmak için, linyit politikasının geliştirilmesini ve linyite dayanan bir yakıt kaynağı ikame stratejisini önermiştir. Bu önerilerin, en azından yöntem olarak, bilhassa “kaynak ikamesi” kavramını geliştirmesi açısından, güncelliği açıktır. Odunsu biokütle için, Özeke'nin önerdiklerinin güncelliğini, Orman Genel Müdürlüğü'nün 2009 başında yayımladığı bir çalışmasından izleyebiliriz (10).

2.4 Maden Direği Sorununun Tahlili

Enerji konusunun veya Özeke'nin yazdığı gibi enerji davasının en önemli bileşenlerinden bir tanesi teknoloji konusudur. Kömür sektöründe, kömür arama, çıkarma, işleme ve yakma teknolojileri devreler itibarıyla değişir elbette ama teknolojinin kömür ekonomisindeki önemi değişmez, hatta bir çok faaliyetin mekanize olmasıyla artar. Savaş dönemleri gibi kriz dönemlerinde, yabancı teknolojiye bağımlı ülkeler, yerli enerji kaynaklarını kullanmakta bile normal dönemlere göre daha fazla zorluk çekebilirler, dolayısıyla bağımsız hareket olanakları daha da kısıtlanır. Özeke II. Dünya Savaşı'nın Türkiye kömür ekonomisine etkisini şöyle özetliyor:

“İkinci Cihan Harbinin ilk üç senesinde istihsalin artırılması yolunda 1938 den beri girilmiş olan kampanyada hiç bir terakki kaydedilmemesinin sebepleri – şüphesiz ki- istihsal ve randıman davamıza bağlı bilcümle bünyevi –strüktürel- sebeplerle ilgilidir. Diğer bir deyişle, istihsal ve randıman davasının anahtarı –harpten evvel olduğu gibi harp esnasında da– daimi ve kalifiye işçi, teknik rasyonalizasyon, başta maden direği olmak üzere her türlü malzemenin bol miktarda ve her an bulunmasını temin edebilecek basiretli ve rasyonel bir tedarik politikası, sevk ve idare ile mürakabe

sisteminde ilerilik gibi icapların geniş ölçüde gerçekleştirilmesine bağlı kalmıştır. Bununla beraber İkinci Cihan Harbi içinde, istihsalin azalmasında ve randımanların fevkalade düşmesinde bilhassa amil olan üç noktayı bu bahiste yakından tetkik etmeyi yerinde buluyoruz. Bunlardan birincisi: Havzanın teknik teçhizatının ikmali hususunda karşılaşılan güçlüklerdir. İkincisi, aynile istihsal faaliyetinin durdurulmasını zaruri kılan başlıca sebeplerden biri sıfatile hâd direk buhranıdır (...) Üçüncü meseleye gelince, bu da Havzaya füzyon ile beraber Barem sisteminin girmesidir ki, kanaatimizce bu, istihsal ve bilhassa randımanlar üzerinde menfi hatta yıkıcı bir rol oynamış faktörlerin başında gelir.

(Teçhizatla ilgili konulara eğilirsek), 8000 kW takatinde olan Kozlu Elektrik Santrali, inkıtasız, arızasız çalışabilmek şartile ancak 3 000 000 ton T.V. (tout-venant) istihsal edilecek derecede enerji temin edebiliyordu. Halbuki kazanlarından transmetörlerine kadar birçok aksamın yıpranmış olması, yedek parça bulunmaması çalışma inkitalarına sebebiyet vermiş bu santralin kapasitesinin 16000 kW'a çıkmasını temin edecek tesisatın yapılması için uzun zaman beklemek icap etmiştir.

Lavuarlar da esaslı tamir ve islahata muhtaç bir durumda bulunmakta, kömür yıkama randımanı gittikçe düşerek, istihsalatın bir kısmının ziyan olmasına ve ayrıca yıkanmış kömür kalitesinin—kül derecesi itibarile—düşmesine sebebiyet vermekte idi.”

Bu teknik hatırlatmalardan sonra, Özeke teçhizat tedarikindeki sorunları savaş zamanının özel güçlüklerinin yanında, hükümetin çeşitli kademelerindeki koordinasyon eksikliğine ve şeker sanayiinde ki olumlu durumla karşılaştırarak, şu konuya bağlıyor:

“Bu nokta devlet sanayi müesseselerinin teşkilat ve kanunlarının kuruluşlarındaki gayenin tahakkukuna, idarelerinde hakim olması istenilen ticari elastikiyet prensiplerinin tatbikine elverişli olmayan esaslara dayandığını göstermektedir. Bütün bu mülahazalar, devlet sanayiinin harp sonrası organizasyonu için faydalı olabilecek mahiyettedir.”

Özeke maden direği sorununu derinlemesine inceleyerek, kömür ekonomisinde önemli bir teknolojik bileşenin nasıl tahlil edilmesi hakkında güzel bir ders vermektedir:

“Maden direkleri, maden kömürü ve linyit sanayiimizin başlıca malzemelerinden biri ve belki de bunların en önemlisini teşkil eder (...) Diyebilirizki, İkinci Cihan Harbinin ortasında kömür istihsalatımızın durmasında amil olan başlıca sebep direk tedarik edilmemesi olmuştur (...) Maden direkleri, kömür istihsalının en önemli malzemesi değil, aynı zamanda kömür maliyetlerimizin de ağır basan kalemlerinden birini teşkil etmektedir (...) Zonguldak Havzasının muhtaç olduğu maden direklerinin tedarik sahası, memleketin şimali-garbi hudutlarına yanı Hopa, Artvin ormanlarından İstiranca ormanlarına kadar uzanmaktadır.

Kömür işletmelerince veya müteahhitlerce, memleket içinde direk tedarikinin başlıca iki safhası vardır: Bunlardan birincisi, maden direği olarak kullanılacak ağaçların kesilmesi, ikinciside maden ocaklarına kadar naklidir. Bunlardan birincisi, 1935'e kadar pek büyük bir güçlük arz etmemekte; fakat buna mukabil memleket ormanlarının hesapsızca, hoyratça harcanmasına yol açan yıkıcı bir ekonomi manzarası teşkil etmektedir. 1935 te ormanlarımızın korunması hakkındaki mevzuat ve mürakaba bu duruma kısmet nihayet vermiş fakat buna karşılık direk kesme

hakkininın işletmelerle İktisat Vekaleti ve Orman idaresi arasında aylarca sürüncemede kalan uzun formalitelere sebebiyet vermiş, bu ehemmiyetli tedarik mevzuunda cidden cesaret kırıcı güçlükler yaşanmıştır.

Kesilen direklerin nakline gelince, memleket içindeki transport (sic) şartları altında ortalama olarak senede 150 000 metre mikâbi gibi oldukça büyük bir hacim işgal eden bir malzemenin uzak ve yakın kat'iyat mntikalarından Havzaya nakli başlıbaşına güç ve çetin bir mevzuu halini almaktadır. Nakliyatın mühim bir kısmı – normal zamanlarda– denizyolu ile yapılmakta, bu suretle en kolay ve seri transport (sic) faaliyetleri Haziran'dan Kasım başlarına kadar kabil olmaktadır. Nakliyatın diğer kısmı ise, demiryolu, kamyon ve bilhasa öküz arabası, kağrı, hatta merkep gibi köylü nakil vasıtaları ile yapılmaktadır (...) Deniz nakliyatında (...), harp ekonomisi ve fevkalade şartların tazyiki altında mavna, motor gibi nakil vasıtaları temininin karşılaştığı güçlükler, direk nakliyatını sık sık sekteye uğratmıştır. Kara transportuna (sic) gelince, demiryollarının fevkalade yüklü olması, motorlu vasıta ve benzin darlığı, çok defa lastik tedarikindeki güçlükler, nihayet, askeri sebeplerle, bizzat köylülerin ve köylü vasıtalarının orduya alınmış bulunması modern ve iptidai metotlarla yapılan her türlü kara nakliyatını – yer yer ve zaman zaman – yavaşlatmış, güçleştirmiş hatta bazan da tamamıyla felce uğratmıştır.“

Maden direği temini sorununun savaş dönemi tahlilinin daha sonraki bölümlerinde, Özeke bu dönemi savaş öncesi durumla karşılaştırmış, İş Bankası, Direk Limited adlı şirket, Ereğli İşletmesi, ilgili bakanlıklar, Etibank, Devlet Demir Yolları, Deniz Nakliyat Komisyonu'nun ve Romanya ve Polonya'dan direk ithalinin rol ve önemlerini incelemiş ve şu sonuca varmıştır:

“Derdin teşhisinde daha umumi bir ifade kullanarak diyebilirizki, kömür istihsal cihazını ve netice itibariyle memleketin bütün sanayi faaliyetlerini, demiryolları nakliyatını felce uğratmak gibi muhakkak bir tehlikeye doğru sürüklemekte olan direk tedariki davası karşısında ne bizzat Ereğli İşletmesi ne de alakadar devlet makamları tam ölçüde bir anlayış, basiret ve enerji gösterememişlerdir.

Muhtelif resmi makamlar arasındaki koordinasyon zihniyeti ve işbirliği gayretleri de çok fena bir imtihan geçirmiştir. Bu güçlükler karşısında Havza istihsal faaliyeti 1942 yılı başında 2 aylık bir müddet için durdurulmuştur.”

Özeke bu durumun 1944 yılından itibaren tamamıyla düzeltilildiğini vurgulayarak tahlilini şöyle sürdürmüştür:

“Bu başarı ne harp şartlarının ne de fevkalade hallerin, 1940-41 senelerine nazaran hiç bir salah kaydetmediği bir devirde elde edilmiştir. Orman İdaresi, İktisat Vekaleti, D.D.Y., deniz nakliyat komisyonu ve bazı askeri makamlar arasında, vaziyetin nezaket ve memleket için hayati ehemmiyetini kavrayan hükümet reisinin tazyiki altında, nihayet yaratılabilen koordinasyon zihniyeti ve verimli bir işbirliği temin etmek kabil olmuştur (...).”

Bu bölümün sonunda, Özeke maden direği tedarik edilmesinin organizasyonu, direk tüketiminin azaltılması ve rasyonelleştirilmesi için gereken teknik iyileştirmeler ve bu

sektörde çalışanlara uygulanması gereken maddi teşvikler hakkında bir dizi öneriler getirmiş ve şöyle bağlamıştır:

“Direk tedariki meselesinin İkinci Cihan Harbi devamınca geçirdiği bu safhalar, kömür istihsal davasının ve hatta bütün sanayi hayatımızın bundan sonrası için dersi ibret olabileceği ve bu itibarla her an üzerinde durulmağa değer bir mevzu teşkil edeceği aşîkardır.”

3. SONUÇ

Giriş bölümünde değindiğimiz gibi, bu bildirinin amacı Ahmet Ali Özeke’nin kısaca incelediğimiz son derece kapsamlı çalışmasında aktardığı tarihsel gelişmelerin, verilerin ve vardığı tahlil sonuçlarının detaylı bir irdelemesini yapmak değildi. Bunu profesyonel ekonomi tarihçileri yapmalıdır elbette ve şimdiye kadar neden yapılmadığı da meçhuldür. Amacımız, Özeke’nin uyguladığı bütünsel ve disiplinlerarası yaklaşımın, o döneme göre, sadece Türkiye’de değil, uluslararası enerji sosyo-ekonomisi literatüründe de, son derece yenilikçi ve dönem açıcı olduğudur. Türkiye’de üretien ve Türkiye koşullarına uygulanan bu türden original yaklaşımlar, çalışmanın yapıldığı yıllarda olduğu gibi bugün de çok nadirdir. Dolayısıyla hatırlatılmasında ve kıymetinin bilinmesinde yarar vardır diye düşündük. Ayrıca, hem yöntem bilimi açısından, hem de 1950 öncesi dönemin enerji davasının geniş ve detaylı tahlilinin yukarıda özetlediğimiz bazı sonuçlarından, Özeke’nin umduğu “dersi ibret” alınmışmıdır sorusunu da sormak gerekir diye düşünüyoruz.

Teşekkürler: *Bu bildiride kullanılan kaynaklara ulaşılmasında sağladığı destek için Sayın Suzi Özlem Erdoğan’a (TPAO) ve bildirinin düzenlenmesinde sağladığı destek için Sayın Mücella Ersoy’a (TKİ) içten teşekkürlerimi ifade ediyorum.*

NOTLAR

1. Bkz. İskender Gökalp ve Mücella Ersoy, bu Kongre
2. Ahmet Ali Özeke, Türkiye kömür ekonomisi tarihi. İstanbul, Milli Mecmua Basimevi, 1955
3. Ahmet Ali Özeke, Eregli kömür havzası tarihi üzerine bir deneme 1840-1940. Umumi tarihçe ve idari rejimler. Hukuki mevzuat tarihi – İktisadi gelişim merhaleleri. İstanbul, 1944
4. Ahmet Ali Özeke, Türkiye çimento sanayii, Güven Basimevi, İstanbul, 1942
5. Donald Quataert, Miners and the State in the Ottoman Empire. The Zonguldak coalfield, 1820-1920. Berghahn Books, 2006.
6. Özeke’nin kendi ifadeleri kullanılmıştır
7. İtalikler Özeke’den alıntılardır
8. MTA’nin yanında Elektrik İşleri Etüt Dairesi ve ETİ Bank aynı sene kurulmuştur
9. Bkz. İskender Gökalp ve Mücella Ersoy, bu Kongre
10. Türkiye’de odunsu biokütleden temiz enerji üretimi. Orman Genel Müdürlüğü, Bioenerji Çalışma Grubu, Ocak 2009